

УДК 94:316.334.54:39(477)“18/19”

А. В. Ярова

ТРАДИЦІЙНЕ ЖИТЛО ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті досліджено традиційне українське житло Чернігово-Сіверського Полісся ХІХ – початку ХХ ст. Розглянуто еволюцію конструктивних особливостей житла регіону від середньовіччя до початку ХХ ст. Проаналізовано побутування на досліджуваній території реліктової форми житла “курної хати” та її перехідного типу, які зберігалися подекуди ще в першій половині ХХ ст. Простежено розвиток житла від найпростішого однокамерного до багатокімнатного приміщення. Розглянуто особливості екстер'єру та інтер'єру житла. Наведено традиції та обряди пов'язані з оселею.

Ключові слова: житло, “курна хата”, дах, сіни, зруб, вариста піч, вікна, лиштва, інтер'єр, екстер'єр.

Традиційне народне житло Чернігівщини ХІХ ст. пройшло довгий шлях розвитку від праслов'янських напівземлянок до дво- та три- камерних споруд. З одного боку, соціально – економічні зміни, урбанізаційні процеси призвели до швидкого розвитку та змін в традиції народного житлобудування ХІХ та початку ХХ ст., з іншого – віддаленість від торгівельних шляхів багатьох населених пунктів, природні умови середовища (велика кількість лісів та заболоченість), наявність в достатній мірі сировини для виготовлення будівельного матеріалу призвело до того, що в багатьох регіонах Чернігово-Сіверського Полісся еволюція житла проходила значно повільніше і довше зберігала архаїчні форми.

Особливості житлобудівництва регіону привертала увагу дослідників ще з ХІХ ст., вагомий матеріал з цього питання зібрав відомий український вчений, етнолог, культурний діяч – П. П. Чубинський. Дослідження в цьому напрямку проводились також в ХХ ст. та продовжуються в ХХІ ст. Фундаментальними працями з історії житла загалом та його локальних особливостей є результати досліджень А. Г. Данилюка, С. А. Таранушенка, В. П. Самойловича, П. Г. Юрченка, Т. М. Косміної та Р. Б. Радовича, але багато питань, пов'язаних з традиційним житлобудуванням Чернігово-Сіверщини, його локальні конструктивні особливості, досі залишаються маловивченими.

Більша частина (за винятком південних районів) території Чернігівської області за традиційним плануванням житла належить до північноукраїнського типу Східного підтипу (“Чернігово-Сіверського Полісся”) (За Т. М. Косміною). [1, с. 9]

Значна територія сучасної Чернігівщини в ХІХ ст., після ліквідації Малоросійської губернії, входила до складу Чернігівської губернії створеної 27 березня 1802 р. До неї увійшло 12 повітів – Борзнянський, Глухівський, Городнянський, Козелецький, Конотопський, Мглинський, Ніжинський, Новгород – Сіверський, Новоміський, Сосницький, Стародубський та Чернігівський. Через рік було додано – Кролевецький, Суразький та Остерський повіти. [2, с. 867] Сучасні Прилуцький, Ічнянський, Варвинський, Срібнянський райони входили до Прилуцького повіту (Полтавської губернії).

Зрубна конструкція на території Полісся відома дослідникам ще за археологічним матеріалом [3, 27], зокрема, за розкопками у Пінську та Слуцьку (територія Білорусі). Споруджували такі житла з кругляків та напівкругляків, в довжину вони були 3 – 4 м. Такі кліти використовували при будівництві різноманітних за призначенням споруд. У ХVІІІ ст. відбулись зміни у традиціях житлобудування: почало використовуватися тесане та різане дерево, рублені дахи замінилися дахами на кроквах, при вкладанні вінців поширеним став не тільки “простий замок”, а і “в лапу” (без остачі). [4, с. 29]

Основу традиційного житла початку ХІХ ст. склали приміщення підквадратної форми, в одному куті якого розміщувався опалювальний пристрій (тобто піч), а в інших стояли прості нерухомі меблі – піл, лави, стіл, полиці. [5, с. 232]

Найдавніше, найбільш архаїчне житло, що продовжувало існувати на території Чернігівщини в ХІХ ст. – курна хата. Головною її особливістю було відкрите вогнище для опалення, дим від якого накопичувався в самому житлі й виходив з кімнати лише через отвір в стелі. [6, с. 15]

По периметру хати, за межі стін, виносилися піддашки для захисту їх від дощу та інших природних факторів. [6, с. 18]

Про конструктивні особливості курного житла другої половини ХІХ ст. писав в “Трудах етнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край” (1877 р.) етнолог П. П. Чубинський. Стіни, за його словами, будувалися в зруб, не були мазані глиною (в середині також), шви між колодами закладалися мохом, який застосовували і при будівництві даху, форма якого “не малорусская <...> имеет только два ската”.

Дослідник зазначає, що курна хата завжди мала тільки одне житлове приміщення та не мала валькіру . Вікна робили низько та невеликі (ширина більша висоти в два рази). [7, с. 390] Поширеними були “волокові вікна” - вузькі прорізи в стіні, які в середині дому закривалися засувками – “волоками”. [1, с. 21]

В будинках такого типу біля печі “комину” та “шиї”, труби не було – дим спочатку заповнював верхню частину житлового приміщення, а потім виходив у двері, які залишалися відкритими, поки не натопить піч. [7, с. 390]

В. Абрамович, досліджуючи інтер'єр курної хати в середині ХІХ ст. (у 1854 р.), повідомляв, що в самій кімнаті нема жодного убранства. Усе, навіть постіль, вносили тільки на ніч, а вранці знов виносили, щоб вона не була закурена димом. Тому нечасто бували в таких хатах й ікони. [6 с. 15] Про ікони згадував і

П. П. Чубинський. Він писав, що їх або не було зовсім, або, якщо і були, то не більше двох – трьох. Під час зими їх виносили до комори, а влітку виставляли знову. [7, с. 390]

Стіни милися або підмазувалися рідко – тільки у великі свята. Зустрічалась дерев'яна підлога – зроблена з розрізаних на дві частини колод. [7, с. 391]

Існувала перехідна форма житла – дим в якому виходив через отвір в сінешній стіні (“каглу”) та збирався в сінях. Будували його з кругляків, дах крили соломою (Пд. Полісся) чи дранкою(Пн. Полісся) [6, с. 15]

Зокрема, 1877 р. про таку хату писав П. П. Чубинський: напівкурне житло відрізнялося від не курного тим, що труба в ньому проведена лише у сіни, а “вывода” - котрий виводив би дим за межі даху не було, тому під час роботи пічки дим збирався в сінях. “Все остальное в ней устроено как в обычной хате” [7, с. 390].

Також, він звертає свою увагу на той факт, що на Поліссі в середині XIX ст, курні хати, перехідні типи житла та звичайні “світлі” хати подекуди побутували паралельно. [7, с. 389]

І курна і звичайна хата освітлювалася– “світлом”. Це дерев'яна труба (чотирикутна), яка спускалася із даху до кімнати, знизу до неї кріпилася залізна решітка, на яку для освітлення клали лучину. П. Чубинський зазначає, що в житлах – “в світлицях” також використовувалася схожа конструкція для освітлення, але труба робилася невеликої довжини, знизу до неї прикріплювався всічений конус з товстого полотна, на якому закріплювалася залізна решітка. Коли в освітлені житла потреби не було конус або знімався або підв'язувався. [7, с. 391]

До житлового приміщення часто прибудовували господарчі в такому порядку: хата й сіни, інколи робилася мала комора (“чуланчик”), потім комора, сарай для худоби, “сільник” для хліба, шопа для сіна та соломи, свинник для свиней та ін. Гумно зводили окремо [7, с. 391].

В середині XIX ст. за матеріалами з Чернігівської губернії більше половини житлових приміщень були однокамерними (за етнограф. матеріалами П. Чубинського). На Поліссі такі житла зустрічалися і в 20 рр. XX ст. (на Чернігівщині в ці роки однокамерні хати займали приблизно 5,9 %). Частина з них повинна розглядатись не як закінчене житло, а як початковий етап будівництва [8, с. 11].

Удосконалення планування простору житла відбувалось за рахунок прибудови до однокамерної хати додаткових приміщень [9, с. 146].

Перехідним типом від однокамерного житла до двокамерного було однокамерне житло в якому замість сіней була загородка, або навіс. Те що сіни розвинулися з навісу також підтверджує сама їхня назва, яка утворилася від слова “сень”, що означало “покриття”, “навіс”. Схожа на сіни конструкція могла бути виготовлена з жердин, закиданих зверху соломою. Такі перехідні типи в Чернігівській обл. зустрічалися і в середині XX ст. [8, с. 12]

Поширеним в XIX був двокамерний тип житла. Воно мало одне житлове приміщення та сіни [8, с. 12]

Трикамерні житла, які набули поширення наприкінці XIX – поч. XX ст., мали планування “хата + сіни + комора”. Комору робили шляхом відокремлення в поперечному чи поздовжньому напрямку простору сіней. Інколи, комора прибудовувалася [8, с. 12,13,14].

Про типові житлові споруди, поширені на території Чернігівської губернії кінця XIX ст. дізнаємося з інструкції губернської управи за 1897 р., в якій було складено перелік типових будівель для страхових звітів. В ній перераховуються поширені на той час житлові та холодні будови. До житлових віднесено:

- хата без сіней, або сіни, що сконструйовані з приставлених до хати жердок та закиданих зверху соломою;

- хата з сінями, прибудованими до основного приміщення, які інколи могли опалюватися;

- хата з сінями і кімнатою – пекуркою, в якій прибудоване трістінне приміщення ділилося стіною на опалювальне приміщення та сіни;

- хата з сінями та коморою, що виділяється за рахунок відгородження частини в сінях;

- хата з сінями та коморою, що будувалася як окреме приміщення, з окремим входом, і поєднане з житлом стінами;

- хата з декількома кімнатами [10, с. 158].

В більшості етнографічних регіонів України в кінці XIX ст. почали переважати житла не зрубної, а каркасно – стовпової конструкції, внаслідок недостатньої кількості деревини для будівництва. [1, с. 22] Але на території Чернігівської губернії дерева в кінці XIX на початку XX ст. було вдосталь, свідчення про його використання при будівництві читаємо в “Календаре Черниговской губернии на 1892 год” : “Дворянские и крестьянские дома, церковь и колокольня все деревянные, крытые дором...” [11, с. 111].

В кінці XIX ст. у зв'язку зі соціально-економічним розвитком з трикамерного житла виник новий тип житлової архітектури “дві хати підряд” (та схожий на нього “хата на дві половини”, який відрізняється тим, що обидві частини були приблизно однакового розміру). Два житлових приміщення хати такого типу будувалися по один бік від сіней та часто обидва мали опалення. Заможне населення будували трьох – та чотирьох – кімнатні приміщення (“домок”) [12, с. 107].

В кінці XIX – поч. XX ст. планування житла змінювалося – будувалось окреме приміщення для кухні, збільшилась кількість житлових приміщень, Розміри житла збільшилися. Окрім варистої печі в домі встановлювали грубки, з'явилася плита для готування їжі, в будівництві почали використовувати цеглу, цемент, залізо. [9, с. 146]

Підвалини в житлах Чернігово-Сіверського Полісся вкладалися на землю або на невисокі стовпи.

Найдавніші види даху – це дах на сохах і півсохах. З XIX ст. поширився дах “на кроквах”, але подекуди продовжував використовуватися і реліктовий зрубний дах (поліський “накот”) [13, с. 138].

Використання соломи, в якості покрівельного матеріалу даху, відоме в Україні з XVI ст. Спочатку нею крилися, переважно, господарські споруди, а з XVIII ст., подекуди, соломною почали вкривати і дахи житлових будівель. [14, с. 22] У XIX ст. по всій Україні став переважати чотирисхилий дах, критий соломною [4, с. 29]. На території Чернігово – Сіверщини її вкладали зв'язаними та розстеленими снопами, або розтрушували, м'яли і покривали глиняним розчином [9, с. 146]. Тим не менш, подекуди, в кінці – XIX – першій половині XX ст. на території Чернігівського Полісся ще можна було побачити і дахи криті гонтом, або драницею. [5, с. 138]

Традиційно житлові будинки мали не менше трьох вікон – два напроти печі і третє напроти столу, маленьке віконце робили на стіні біля печі (запічне) [1, с. 21].

В багатьох районах дослідженого регіону вікна прикрашали лиштвою – вертикальними дошками, які з'єднувалися між собою, захищали раму від затікання вологи. Вони були гладкими або прикрашеними прорізним різьбленням чи накладним різьбленими деталями. Верхня частина лиштви на Поліссі представлена двома основними типами – трикутнім фронтоном та прямокутною дошкою [6, с. 19].

Віконниці (зустрічались нечасто) мали дві стулки (рідше - одну) та фарбувалися білими, жовтими, червоними та ін. фарбами [6, с. 19].

Стіни зрубного житла XIX – поч. XX ст. частково або повністю білили, обмазували глиною, або залишали не біленим, чи підбілювали лише стіни по периметру вікна [1, с. 22].

У традиційному житлі долівку робили глиняною, підлога покрита дошками у заможних людей траплялася, але і в кінці XIX ст. не була поширеною [1, с. 22]. Тим не менш, дерев'яна підлога інколи класася навіть в старих в курних житлах – про що йшлося вище [15, с. 45].

Двері на Поліссі, в основному, одностулкові, з тонкими простими одвірками. Найпростіші з них були зроблені з вертикальних дошок, більш пізній тип – рамний [6, с. 20].

Традиції та правила внутрішнього планування формувались ще з часів Київської Русі, були типовим для всієї території України, що є свідченням типологічної єдності житла українців. [1, с. 19] Воно залежало від функціонального значення внутрішнього простору і предметів у ньому [15, с. 45].

Традиційні хати в основному білилися, але подекуди зустрічалися так звані “миті хати”, стіни яких гладкі та з середини не білилися, зокрема, вони зустрічалися на Чернігівщині, Київщині, Полтавщині, Харківщині та інших регіонах [16, с. 16].

Назва вариста “піч” – давньослов'янська [4, с. 90]. Саме цей предмет мав в домі головне значення. Розвинулась піч від відкритого вогнища. На досліджуваній території поширена піч Лівобережного типу [1, с. 20].

Розташовується вариста піч у куті житлового приміщення справа від дверей. Отвір її повернений до фасадної стіни дому. Використовували піч і як спальне місце – на ній спали діти та люди похилого віку. [5, с. 234]. Дим виводився через димозбірник і комин (що був на горіщі чи в сінях). В кінці XIX – поч. XX ст. виготовляли піч в основному з цегли – сирця [15, с. 47].

Між піччю та причілковою стінкою робили “піл” – довгий дерев'яний настіл, який був місцем для сну. Над ним часто робилася дерев'яна жердка, яка слугувала вішаком для одягу [17, с. 28; 1, с. 20].

По діагоналі від печі, на найпочеснішому місці – на покуті (“Червоний кут”, “Божий кут”) ставили ікони. [9, с. 147] Перед ними завжди була лампадка, їх покривали вишитими рушниками, а в великі свята покуть прикрашали квітами [4, с. 82, 84]. Саме в цьому кутку саджали гостей, на Святий вечір встановлювали “дідуха”, за образами зберігали “страсну” та “стрітенську” свічки - від грому та злих сил. На території Лівобережжя для ікон робили одну або дві спеціальні полицки – “божники”, в хатах заможних людей з таких полицок робили невелику кутову навісну шафу, інколи, заповнена образами вона перетворювалась на домашній іконостас [9, с. 147].

Часто на покуті були ікони Св. Миколая, Богоматері, Ісуса Христа. В основному, ікони були написані на дошках. (в кін. XIX ст. – почали з'являться літографії) [4, с. 82, 84].

На Чернігівщині ікони інколи розташовували в декілька рядів й могли ставити ікони в кіотах. Під образами, вздовж тильної стіни робили нерухомі лави. [9, с. 147, 150]. Їх накривали саморобними ряднами, а в житлах заможних людей килимами [1, с.20; 9, с.147]. Біля них, під Червоним кутом стояв стіл, з зовнішнього боку коло нього ставили переносний ослінчик [1, с. 20]. Ослони використовували як допоміжні спальні місця [18, с. 109].

Стіл розміщували напроти ліжка, біля вікна – в світлому та чистому місці кімнати, він виконував декілька функцій – за ним приймали їжу, збиралися та відпочивали, працювали.

На столі завжди повинен був лежати хліб. [4, с. 86].

З боку від столу ставили скриню [1, 20] Предмет, котрий мала мати кожна жінка – в ній вона зберігала придане [13, с. 12].

Зліва від дверей ставили мисник [5, с. 235] або невелику шафу, а зверху над вікнами робили полицю для хатніх приладь та хлібну полицю [1, с. 20]. В заможних родинах були такі рухомі меблі, як стільці, софи, дзеркала [9, с. 148].

Загалом, інтер'єр традиційного житла подібний по всі території країни, і має лише незначні регіональні відмінності.

Впродовж XIX – поч. XX ст. на території Чернігово – Сіверського Полісся, зберігались архаїчні форми традиційної житлової архітектури населення.

На Поліссі та в Карпатах довше, ніж в інших регіонах використовувалась “курна хата” з опаленням по-чорному – реліктовий тип житла, що сягає корінням праслов'янських часів. Загальні тенденції розвитку житла XIX ст. притаманні і Чернігово – Сіверській території – з'явилися дво- та трикамерні будинки, останні з яких стали типовими для території України кінця XIX ст.

Характерно, що розвиток житлобудування йшов не лінійно – паралельно могли будуватися як найпростіші однокамерні приміщення так і складніші багатокамерні, а на початку ХХ ст. – багатокімнатні заможні житла.

Особливістю досліджуваного регіону є широке використання деревини, котрої вистачало в кінці ХІХ – початку ХХ ст., тому, на відміну від інших регіонів зрубна хата на даній території була основним типом конструкції житла для всіх верств населення й не була показником заможності.

Найпоширеніший тип даху – чотирихилий, критий соломною “в натруську”, хоча зустрічаються двохилий дахи, та дерев’яне покриття – дошками, “дранками”.

Інтер’єр житла типовий для території України, з певними регіональними особливостями – відсутністю хатнього розпису, меншого застосування в середині житла різьблення.

Екстер’єр досить строгий. Типовими для регіону є не білені або частково білені стіни, використання декоративної лиштви та декоративного різьблення (в зовнішньому декорі).

На традиції житлобудування Чернігово- Сіверського Полісся ХІХ – поч. ХХ ст. мав сильний вплив природно – географічний фактор – розміщення його на території лісів і боліт уповільнювало розвиток та зміни, викликані загальними соціально – економічними змінами ХІХ ст.

Джерела та література

1. Українська минушина: Ілюстрований етнографічний довідник. — 2-е вид. / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін. — Київ: Либідь, 1994. — 256 с.
2. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. — Київ: Українська радянська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1990. — 1005 с.
3. Косміна Т. В. Поселення, садиба, житло / Тамара Володимирівна Косміна // Українці: Історико-етнографічна монографія у 2-х книгах. - Опішне, 1999. - Книга 2. - С.13-56.
4. Данилюк А. Г. Давня архітектура українського села. Етнографічний нарис / Архип Григорович Данилюк. — Київ: Техніка, 2008. — 254 с.
5. Етнографія України: Навч. посібн. / За ред. проф. С. А.Макарчука. — Вид. 2-ге, перероб. і доп. — Львів: Світ, 2004. — 520 с.
6. Лашук Ю. П. Народне мистецтво українського Полісся / Юрій Пилипович Лашук. — Львів : Каменяр, 1992. — 145 с.
7. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. Том 7. Вып. 2 СПб, 1877. — с.
8. Самойлович В. П. Українське народне житло (кінець ХІХ – поч. ХХ ст.) / Віктор Петрович Самойлович. — Київ: Наукова думка, 1972. — 50 с.
9. Українська етнологія: Навч. посібник / За ред. В. Борисенко. — Київ: Либідь, 2007. — 400 с.
10. Русов А. А. Описание Черниговской губернии . Том II / Александр Александрович Русов. — Киев: Типография Губернского Земства, 1899. — 377 с.
11. Календарь Черниговской губернии на 1892 год. — Чернигов: Типография губернского правления, 1891. — 361с.
12. Культура і побут населення України: Навч. посібник / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко та ін.— 2-е вид., доп. та перероб.— К.: Либідь, 1993.— 288 с.
13. Маланчук В. А. Інтер’єр українського народного житла / В. А. Маланчук. — Київ: Товариство “Знання”, 1973. — 48 с.
14. Данилюк А. Г. Наша Хата: етнографічний нарис про традиційне поліське житло / Архип Григорович Данилюк. — Луцьк: Надстир’я, 1993. — 63 с.
15. Наулко В. И. Культура и быт украинского народа: Учебное пособие / В. И. Наулко, Миронов В. В. — Киев: Киевский государственный университет им. Т.Г. Шевченка, 1977. — 94 с.
16. Щербаківський В. М. Орнаментация української хати / Вадим Михайлович Щербаківський. — Рим: 1980. — кн. 3. — 104 с.
17. Юрченко П. Г. Народное жилище Украины / Петро Григорович Юрченко. — Москва: Государственное архитектурное издательство Академии архитектуры СССР, 1941. — 88 с.
18. Масненко В. В. Українська хата: науково-популярне видання / В. В. Масненко, В. Б. Ракшанов. — Черкаси: Брама — Україна, 2012, — 190 с.

Yarova A. V. Traditional housing of Chernihiv-Siverschyna at the end of XIX - early XX centuries.

The article examined the traditional Ukrainian housing of Chernihiv - Seversky Polissia XIX – early XX century. The evolution of the design features of the traditional dwellings of the region from the Middle Ages to the early twentieth century. Analyzed the existence of relict forms of housing in the study area – “kurna hata” and its transition type remained in the first of the twentieth century. Investigated development of the house from the simplest single-chamber to the multi-chamber premises. Consider the features of exterior and interior housing. Presented traditions and rituals associated with the house.

Key words: housing, “kurna hata”, inner porch, oven, windows, window platbands, interior and exterior.

Ярочая А. В. Традиционное жилье Чернигово-Сиверщины в конце XIX – начале XX вв.

В статье исследовано традиционное украинское жилье Чернигово-Сиверского Полесья XIX – начала XX вв. Рассмотрено эволюцию конструктивных особенностей традиционных жилых построек региона от средневековья до начала XX в. Проанализировано распространение на исследованной территории реликтовых формы жилья – “курной избы” и ее переходного типа, которые сохранялись еще в первой XX в. Отслежено развитие жилья от простейшего однокамерного до многокамерного помещений. Рассмотрено особенности экстерьера и интерьера жилищ. Приведены традиции и обряды, связанные с домом.

Ключевые слова: жилье, “курная изба”, крыша, сени, сруб, варистая печь, окна, наличники, интерьер, экстерьер.